

НАСТАВНИЦТВО ЯК ФОРМА СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ У ЗАКЛАДАХ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

MENTORING AS A FORM OF SOCIAL SUPPORT OF CHILDREN IN SOCIAL PROTECTION INSTITUTIONS

Наукове дослідження присвячено визначенню наставництва як форми соціальної підтримки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Актуальність праці не викликає сумніву, оскільки сьогоденні державна соціальна політика України у питаннях соціального влаштування дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, спрямовує свою увагу на розбудову та поширення сімейних форм виховання. Проте значні труднощі виникають із влаштуванням дітей підліткового та юнацького віку. Потенційні батьки надають перевагу дітям дошкільного та молодшого шкільного віку. Існуючі сімейні форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, не спроможні забезпечити потреби дітей саме старшого віку. У зв'язку з цим актуальною потребою є поширення та розвиток наставництва як альтернативної форми допомоги дітям, особливо, підліткового віку. Детально розкрито сутність поняття наставництва, як певну форму діяльності та поведінки, спрямовану на надання добровільної та безоплатної допомоги дітям у закладах соціального захисту, щодо їх соціалізації, соціальної адаптації, профорієнтації, навчання навичкам самостійного життя. Розглянуто проблему наставництва як альтернативну форму допомоги дітям, особливо, підліткового віку. Виявлено позитивний вплив наставництва на формування особистості дітей в інтернатних закладах. Виокремлені компоненти, критерії та показники сформованості негативних аспектів «Я-концепції» у дітей сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (комунікативний, емоційно-вольовий і рефлексивний). Проведена робота із визначенням місця наставництва та його позитивного впливу на особистість дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування. Проведена діагностика рівня сформованості позитивного самоставлення дітей у закладах соціального захисту. Розроблена програма щодо підвищення рівня самосприйняття дитиною своєї особистості. Стаття містить необхідний матеріал щодо наставництва як форми соціальної підтримки дітей-

сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Ключові слова: дитина-сирота, дитина позбавлена батьківського піклування, наставництво, наставник, «Я-концепція», сім'я, сімейне наставництво.

The scientific research is devoted to the definition of mentoring as a form of social support for orphans and children deprived of parental care. The urgency of this work is undoubted, since today the state social policy of Ukraine, in matters of social placement of an orphan child and a child deprived of parental care, directs its attention to the development and extension of family forms of education. However, significant difficulties arise with the placement of children of adolescence. Potential parents prefer children of preschool and junior school age. Existing family forms of placement of orphans and children deprived of parental care are not able to provide the needs of children of the elderly. In this regard, the urgent need is the dissemination and development of mentoring as an alternative form of assistance to children, especially adolescents. The essence of the concept of mentoring is described as a definite form of activity and behavior aimed at providing voluntary and unpaid assistance to children in social protection institutions, their socialization, social adaptation, vocational guidance, and skills in independent living in detail. The problem of mentoring is considered as an alternative form of assistance to children, especially adolescence. The positive influence of mentoring on the formation of the personality of children in boarding schools was revealed. It was identified the components, criteria and indicators of the formation of negative aspects of the "I-concept" in orphans and children deprived of parental care (communicative, emotional-volitional and reflexive). Diagnostics of the level of formation of positive self-adaptation of children in social protection institutions was conducted. A program is developed to raise the level of self-perception of a child of his personality.

This article contains the necessary material on mentoring as a form of social support for orphans and children deprived of parental care.

Key words: orphan child, child deprived of parental care, mentoring, mentor, "I-concept", family, family mentoring.

УДК 364-5:005.963.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-13-2-28>

Леонова В.І.,

канд. пед. наук, викладач кафедри соціальної педагогіки, психології та педагогічних інновацій Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Проблема влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, залишається однією з головних проблем, саме тому соціальна політика держави взяла курс на розвиток і поширення сімейних форм виховання, затвердивши «Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року». Проте значні труднощі виникають із влаштуванням дітей підліткового та юнацького віку. У зв'язку з цим актуальною проблемою є поширення та розвиток наставництва як альтернативної форми допомоги дітям, особливо, підліткового віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз вітчизняних і зарубіжних наукових джерел показує, що проблема наставництва як сімейної форми виховання є відносно новою. Вивчаючи означене питання, зверталися до наукових напрацювань О.М. Алтинцевої, І.Т. Баранової, Н.А. Залигіної, А.П. Лаврович, які висвітлювали питання організації й технології постінтернатного супроводу дітей-сиріт, та окреслювали провідну роль наставника дітей-сиріт. У дисертаційних дослідженнях останніх років активізується інтерес до проблеми наставництва як форми соціальної підтримки дітей-сиріт

та дітей позбавлених батьківського піклування, зокрема це простежується у науковця Є. Лешанії, З. Бондаренко, А. Возняк, що досліджували питання розробки технології педагогічного наставництва для дітей-сиріт юнацького віку.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В наш час українська держава функціонує в умовах затяжної, тривалої економічної кризи що, негативно впливає на стан дитинства та сім'ї у країні. Це призводить до збільшення соціального сирітства, що ставить проблему соціальної підтримки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в низку актуальних. Державна соціальна політика України, у питаннях соціального влаштування дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, спрямовує свою увагу на розбудову та поширення сімейних форм виховання.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці позитивного впливу наставництва на формування особистості дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування.

Методи дослідження – *теоретичні*: аналіз наукової літератури з метою вивчення проблеми наставництва як форми соціальної підтримки та його впливу на формування особистості дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування; *емпіричні*: діагностичні (тестування, проєктивні методики), профілактичні (тренінги, рольові ігри).

Виклад основного матеріалу. За сучасних умов розвитку гуманізованого та толерантного суспільства особлива увага повинна приділятися незахищеним верствам населення, серед яких перше місце посідають діти. Особливу категорію дітей становлять діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які перебувають в інтернатних закладах.

Аналізуючи Закон України «Про охорону дитинства», можемо виокремити такі визначення: дитина-сирота – це дитина, в якій померли чи загинули батьки; дитина, позбавлена батьківського піклування – дитина, яка залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням дитини у батьків без позбавлення батьківських прав, визнання батьків безвісти відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на період слідства та з інших причин [6].

У нашому дослідженні, наставництво, розглядається, як певна форма діяльності та поведінки, яка спрямована на надання добровільної та безоплатної допомоги дітям, які перебувають в закладах інтернатного типу, щодо їх соціалізації, соціальної адаптації, профорієнтації, навчання навичкам самостійного життя тощо [3; 4]. Водночас наставник – це особа, яка на благодійних засадах

створює умови для повноцінного розвитку дитини-сироти чи дитини позбавленої батьківського піклування [1–3]. На наш погляд, у ролі наставника може виступати не одна людина, а сімейна пара, які мали б змогу сформувати адекватне ставлення у дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, до шлюбно-сімейних відносин.

Українське законодавство основними завданнями наставництва ставить: визначення та розвиток здібностей дитини, сприяння реалізації її інтересів у професійному самовизначенні; формування в дитини практичних навичок, спрямованих на адаптацію її до самостійного життя, зокрема щодо вирішення побутових питань, розпорядження власним майном і коштами, отримання освітніх, соціальних, медичних, адміністративних та інших послуг; ознайомлення дитини з особливостями суспільного спілкування та подолання складних життєвих ситуацій; формування в дитини навичок здорового способу життя [7].

Отже, підводячи підсумки відмітимо, що наставник може виконувати важливу роль у формуванні особистості дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, стаючи для неї активною підтримкою, захистом і другом.

Проаналізувавши науково-дослідну літературу з питань особливостей формування особистості дитини-сироти та дитини позбавленої батьківського піклування, ми побачили, що специфічні умови розвитку таких дітей призводить до появи негативних аспектів «Я-Концепції», що можуть виражатися через низьку самооцінку, особисту безнадійність, безініціативність та не вміння налагоджувати позитивні соціальні зв'язки з оточуючими.

Поняття «Я-концепції», найбільш ґрунтовно, на нашу думку, розкриває Р. Бернс і визначає її як ієрархічну сукупність установок особистості на себе. Структура «Я – концепції» являє собою взаємозалежність таких складових як: «реальне Я» (яким я, на мою думку, є насправді), «ідеальне Я» (яким я хочу бути), «дзеркальне Я» (яким, на мою думку, мене бачать інші) [2].

Важливою є позиція О. Винославської, яка трактує «Я-концепцію» як прояв самосвідомості, динамічну систему уявлень людини про себе [5]. І навіть знайшовши наставника, дітям дуже важко налагодити взаємодію з дорослими, вони не можуть встановлювати соціальні контакти з однолітками, часто не вступають в інтеракцію.

Наступним етапом нашого дослідження, було проведення діагностики рівня сформованості негативних аспектів «Я-концепції» у дітей сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування.

Дослідження обраної проблеми проводилися в комунальному закладі «загальноосвітня школа-інтернат I–III ступенів», Одеської області, серед 63 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, 10–12 років.

Таблиця 1

Компоненти, критерії та показники рівня сформованості негативних аспектів «Я-концепції» у дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Компонент	Критерій	Показник
Комунікаційний	Здатність до комунікації та активної взаємодії.	діагностика рівня комунікативності оцінка рівня соціальної ворожості та соціальної ізольованості
Емоційно-вольовий	Здатність до самостійності та ініціативності	виявлення рівня сформованості ініціативності та автономності у дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування
Рефлексивний	Здатність до самооцінки	виявлення рівня самооцінки сформованість рівня самоставлення (самоповага, аутосимпатія)

Для оцінки сформованості негативних аспектів «Я-концепції» у дітей сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, ми виокремили такі компоненти: комунікативний, емоційно-вольовий та рефлексивний, в межах кожного компоненту ми виокремили критерії та їх показники. (див. табл. 1)

Під комунікативним компонентом ми розуміли здатність особистості налагоджувати взаємозв'язок із дорослими і однолітками, вміння висловлювати свої емоції без агресії. Емоційно-вольовий компонент зумовлюється ставленням дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування до власних дій та можливостей, та здатністю приймати самостійні рішення. Рефлексивний компонент, у свою чергу, дозволяє оцінити особистості різні прояви свого «Я».

Для оцінювання рівня сформованості емоційно-вольового та комунікаційного компонентів «Я-концепції» дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, використали дитячий апперцептивний тест (ДАТ). У методиці представлено певну кількість зображень, які були розроблені для отримання відповідей на основні проблеми – зокрема, проблеми конкуренції, ставлення до батьків і те, якими вони сприймаються, фантазії дитини про агресію, про прийняття дорослого світу, про її страх залишитися одній, про поведінку, що стосується туалету та батьківські реакції на це.

Провівши аналіз отриманих результатів, було виявлено, що більше половини дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування з ЕГ та КГ мають низький рівень довіри до оточуючого середовища. Лише 6 респондентів, а це 9,5% від загальної кількості дітей, ідентифікували себе з персонажами малюнків, які працюють в парах. Отримані результати можуть свідчити про відчуження дитини від колективу, від прийомних батьків (наставників), а також можуть означати почуття невпевненості в собі та потребу у сильному покровителі, який би міг захистити та підтримати.

Проблема безпорадності, незахищеності зустрічалася майже в кожній бесіді 20 респондентів, що складає 32% від усіх опитуваних, описували головного героя у тривожному стані, який потребував

допомоги та захисту. Яскраво простежувалася і гостра потреба у любові, що виражалася за допомогою механізму символізації, а саме через бажання обійняти, нагодувати та вкласти спати головного героя.

Підводячи підсумки, можемо зазначити, що переважна більшість опитуваних має підвищений рівень тривожності, почуття невпевненості, низький рівень соціальних зв'язків та має потребу у сильному покровителі, який би міг захистити та підтримати.

Для дослідження емоційно-вольового компоненту ми використали методику «Опитувальник самоставлення» В.В. Століна (див. табл. 2).

Таблиця 2

Діагностика рівня сформованості позитивного самоставлення дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування (рефлексивний компонент)

Рівень сформованості негативної «Я-концепції»	ЕГ – 32		КГ – 31	
	Кількість	%	кількість	%
Низький рівень	0	0	1	3,2
Середній рівень	29	90,6	26	83,7
Високий рівень	3	9,3	4	12,9

Згідно з результатами викладеними в таблиці 2.2, можна стверджувати, переважна більшість опитуваних (ЕГ – 90,6%, А КГ – 83,7%) має середній рівень само сприйняття, що означає фокусування переважно на своїх недоліках та постійну готовність до самозвинувачування. Приблизно 10% опитуваних дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування з обох груп дослідження, отримали високий рівень, що означає адекватну самооцінку, самостійність, вміння оцінювати свої можливості та вміння бути само послідовною та лише одна дитина отримала низький рівень сформованості навичок самоповаги.

Аналізуючи отримані результати, зазначимо, що переважна більшість дітей мають загальне позитивне самоставлення, проте на фоні заниженої самоповаги та низької самооцінки у дітей наявний острах того, що інші оцінюють їх негативно. Проведена діагностика

дала нам підстави для розроблення програми щодо профілактики негативних аспектів «Я-концепції» дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування.

Розроблена програма складалася з комплексу тренінгів, які були згруповані відповідно до визначених компонентів діагностичного дослідження (комунікативний компонент – тренінг «Впевненість-запорука успіху», емоційно-вольовий компонент – «Я – ініціативний» і рефлексивний – тренінг «Яблулька»), в результаті яких діти мали змогу отримати нові знання, вміння, навички щодо формування позитивної «Я-концепції».

Отже, першим етапом був тренінг «Впевненість-запорука успіху», що дав змогу дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, зрозуміти цінності своєї особистості, навчитися самостійно приймати рішення та брати відповідальність за свої дії.

Другим етапом нашої профілактичної програми було проведення сімейного тренінгу «Яблулька», спрямованого на формування навиків ефективної взаємодії дорослих і дітей на основі довірливих відносин. Головним фокусом уваги та предметом обговорення на даному етапі були взаємовідносини батьків і дітей і стратегії спілкування (ігнорування, суперництва, партнерство).

Третім етапом став проведений тренінг спрямований на розвиток самостійності, ініціативності та автономності дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, під назвою «Я-Ініціативний!». Програма була розмежована на сім основних модулів («особисті якості», «впевнена поведінка», «комунікативність», «розвиток креативного мислення»).

Для того, щоб перевірити успішність і доцільність нашої експериментальної програми через деякий час після констатуючого експерименту ми провели контрольний зріз в експериментальній та контрольній групах. Результати заключного зрізу засвідчили, що відбулися зміни в позитивну сторону в експериментальній групі, які представлені в табл. 3.

Таблиця 3

Діагностика рівня позитивного самоставлення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на констатуючому експерименті

Рівень сформованості негативної «Я-концепції»	ЕГ – 32		КГ – 31	
	кількість	%	кількість	%
Низький рівень	8	25	2	6,4
Середній рівень	23	71,8	25	80,6
Високий рівень	1	3,1	4	12,9

Порівнюючи результати контрольної та експериментальної групи, які зображені в таблиці 3, ми бачимо чітку різницю. Тобто, на початку експерименту ми зафіксували 9,3% з констатуючого етапу, які опинились на високому рівні, що характеризується низькою самооцінкою, постійним почуттям

тривожності, роздратованості, невпевненості в собі та агресивності. У таких дітей спостерігається внутрішня конфліктність особистості. Потреба в постійній опіці, а також, занижений рівень домагань в плануванні діяльності. На прикінцевому етапі було виявлено, що з експериментальної групи на високому рівні лишилось лише 3%.

Середній рівень, у свою чергу, на констатуючому етапі склав великий відсоток – 90,6%. Це свідчить про те, що рівень сформованості в них негативної «Я-концепції» припустимий, але не задовільний. Проте на прикінцевому етапі це відношення дещо змінилось, результати стали 71,8%, що підтверджує ефективність розробленої нами профілактики негативних аспектів «Я-концепції» у дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Низький рівень негативної «Я-концепції» на констатуючому етапі становив 0%, проте після розробленої нами методики профілактики, на прикінцевому етапі цей процент становив вже 25%, що характеризується адекватною самооцінкою, почуттям власної гідності, позитивно сформованим образом власного «Я», адекватним суб'єктивним усвідомленням соціальної дійсності. Діти з позитивною «Я-концепцією» перебувають у позитивних стосунках з дорослими, мають відносно стійкий стан психічного, фізичного та соціального благополуччя.

Висновки. Підводячи підсумки можемо зазначити, що наша програма дала змогу підвищити рівень самосприйняття дитиною своєї особистості, підвищити рівень самооцінки, сприяла поліпшенню взаємовідносин між наставниками та дітьми, які перебувають у закладах соціального захисту. Все вище перераховане, однозначно, справило позитивний вплив на подальший розвиток особистості даної категорії дітей.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Алтынцева Е.Н. Наставничество как технология постинтернатного сопровождения детей сирот. *Адукацыя і выхаванне : штомесячны навукова-тэарэтычны і інфармацыйна-метадычны часопіс*. 2014. № 2. С. 13–19.
2. Бернс Р.Н. Развитие Я-концепции и воспитание. Москва : Прогресс, 1986. 460 с.
3. Бондаренко З.П. Наставничество в Україні як технологія супроводу дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківства. 2017. URL: http://distance.dnu.dp.ua/ukr/conference/2015/osvitniy_dosvid_v_Ukraini/Bondar_e_nko.pdf.
4. Ватрас В.А. Вчення про суб'єкта сімейних правовідносин в правових теоріях та школах. *Університетські наукові записки*. 2009. № 2. С. 68–74.
5. Винославська О.В. Психологія : навчальний посібник. Київ : ІНК ОС, 2005. 265 с.
6. «Про охорону дитинства» : Закон України № 2402-III, чинний станом на 01 січня 2019 р.
7. «Про Деякі питання здійснення наставництва над дитиною» : Постанова Кабінету Міністрів України № 465-2017-п від 04 липня 2017 р.